

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILMYIY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

1939-1941-JILLARINDAĞI QARAQALPAQSTANDA BASPA ISI RAWAJLANIWI

R.Idrisov

*Ájiniyaz atındağı NMPI Tariyx oqitiw
metodikasi w.w.a docenti.*

*tariyx ilimleri boyınsha filosofiya
doktori*

Qaraqalpaqstan tariyxtanıwında urısqa shekem bolğan jıllarda repressiyalar, awıl xojalıǵın kollektivlestiriwdi juwmaqlaw, jeke múlkti joq etiw hám dinge qarsı úgit-nasiyatlaw jumıslarınıń alıp barılıwı menen ajıralıp turadı. Sonıń menen birge, aymaǵımız tariyxında sotsial-ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwınıń basqa ózgesheliklerin kórsetetuǵın waqıyalar kózge taslanadı. Ulıwma aytqanda, Sovet húkimeti dáwirinde Qaraqalpaqstan tariyxtanıwında «mádeniyat awdarıspaǵı» túsinigi 1930-jıllar dáwirin belgilewde tiykarǵı orındı iyeledi. 1937-1941 jıllarda onı ámelge asırıwda úlken jetiskenliklerge yerisilgenligi kórsetildi.[1] Aldıńǵı tariyxtanıwǵa bola, bul dáwirde siyasiy, texnik, ekonomikalıq ádebiyatlarǵa tiyisli qaraqalpaq tilindegi kitaplardıń basıp shıǵarılıwı kóbeygen, rus klassikleriniń qaraqalpaq tiline awdarma qılınǵan shıǵarmaları, awızeki qaraqalpaq xalıq dóreiwshiligi shıǵarmaları kóp tirajlarda basıp shıǵarılgan.

Qaraqalpaqstanda urısqa shekem bolğan jıllarda, faqat bir baspa - Qaraqalpaqstan kitap hám gazetalar baspası bar edi (keyininen ol Qaraqalpaqstan mámleketlik baspası dep atı ózgerdirildi - KKGIZ), bul jerde tiykarınan barlıq baspa ónimler islep shıǵarılgan. Bul ónimlerdiń bir bólegi Moskva hám Tashkentte islep shıǵarılgan, biraq jergilikli baspa áste-aqırın islep shıǵarıw imkaniyatın asırǵan. Yeger 1933-1934 jıllarda KKGIZ 8 atamadaǵı sabaqlıqlardı basıp shıǵara baslaǵan bolsa, 1940 jılda ayırım sabaqlıqlar 54 atamada basıp shıǵarǵan [2], hám 1941 jılda barlıq klasslar ushın qaraqalpaq tilinde sabaqlıqlar kirill jazıwında basıp shıǵarıla baslaǵan.

Sovet húkimeti urıs qarsańında 220 úlken baspalar bar edi, olardıń arasında KKGIZ eń az quwatqa iye edi. 1939 jıl aprelda Ózbekstan Xalıq Komissarlar Keńesi hám Ózbekstan Oraylıq Qomiteti «Ózbekstanda baspa jumısların jetilistiriw haqqında» qararı qabıl qılındı, onda kitap islep shıǵarıwdıń ulıwma ósimi, «ásirese, marksizm-leninizm kitapları klassikleri awdarmaları haqqında» bayan etildi. Pármanda bul saladaǵı oraylıq basqarıwdıń jetispewshiligi sebepli júzege kelgen úlken kemshiliklerge itibar qılınǵan. Pármanǵa muwapıq, Ózbekstanda bar bolǵan kitap baspaları 6 tipik baspaǵa aylandırıldı: Uchpedgiz, Yundetizdat, Ózbekstan Jazıwshılar birlespesiniń kórkem ádebiyat baspası,

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGİYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Ilmiy-texnik baspası, Awıl xojalıǵı baspası, Súwretlew óneri, súwret hám muzika baspası solar esabınan. Biraq Qaraqalpaqstan sharayatında bunday bóliniwlar keneytirilgen baspalar hám kitap dúkánları tarmaǵınıń joqlıǵı sebebinen imkaniyat sheklengen edi. 1939 jılǵa kelip Qaraqalpaqstanda barlıǵ bolıp 4 ta kitap dúkáni bar edi (Tórtkúlde, Shımbayda, Xojelide, Moynaqta). [3]

1939 jılǵa shekem qaraqalpaq tilida sabaqlıqlardı basıp shıǵarıw «Uchpedgiz» de alıp barılǵan hám KKGIZde tek ǵana siyasiy, kórkem, awıl xojalıǵı hám az muǵdarda metodik ádebiyatlar basıp shıǵarılǵan. Tórtkúlde tek S.M.Kirov atındaǵı bir baspaxana bar edi - ol broshyuralar hám kitaplardı arnawlı illyustratsiyalar, súwretler, sıızılmalardı kishkene tirajda basıp shıǵarıw imkaniyatına iye edi. 1939 jıl baslarında wálayat partiya komiteti hám Qaraqalpaqstan Xalıq Komissarları Sovetiniń buyırǵı menen baspa quramı keńeytirildi. Máselen, redaksiyada 16 qaniyge, islep shıǵarıw bóliminde 12 qaniyge islegen, biraq qániygeler shashaw halda bolǵan: Moskvada 7 adam sabaqlıqlar tayarlawda, Tashkentte 5 adam, qalǵanları Tórtkúlde qol jazbalardı tayarlawda jumıs islegen.[4] QQASSR Xalıq bilimlendiriw komissariatı janındaǵı Qaraqalpaqstan ádebiyatın basıp shıǵarıw boyınsha avtorlar hám awdarmashılar jıynalıısında sózge shıqqan KKGIZ bólimi baslıǵı I. Sagitov baspaǵa tayarlangan 60 atamadaǵı sabaqlıqlardan 21-i Qaraqalpaqstan mektepleri ushın Moskvaǵa basıp shıǵarıw ushın jiberilgenligin, metodik ádebiyatlardıń bir bólegi Tashkentte, bir bólegi Tórtkúldegi S.Kirov atındaǵı baspaxanada ekenligin aytadı[5]. Yaǵnıy, Moskva, Tashkent hám Tórtkúldegi baspaxana xızmetkerleriniń tarqaqlıǵı oqıw ádebiyatların islep shıǵarıwdıń turaqlı rawajlanıwına tosqınlıq etti.

1939 jıl 10-iyun kúni QQASSR Xalıq Bilimlendiriw Komissariatı janındaǵı bolıp ótken 1940 jılǵı sabaqlıqlardı basıp shıǵarıwdıń tematik rejesi máselesi boyınsha jıynalısta I.Sagitov bul másele ni jáne bir márte kóteredi. Onıń aytıwınsha, 1940 jılǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik baspasında sabaqlıqlar basıp shıǵarıw kólemi asıp barmaqta, sonıń ushın ol baspanı kadrlar menen táminlewdi másláhát beredi. Májliste KKGIZdiń jumısın sınaǵa alıadı. Respublika bilimlendiriw isleri Xalıq Komissariyatı Kollegiyası aǵzası Goyzman «KKGIZ s'ezd materialların basıp shıǵaradı hám qaraqalpaq tilinde birde-bir kórkem ádebiy kitap shıǵarmaǵan» dep kórsetti [6]. Jıynalısta bul iske tájiriye belı oqıtıwshılardı tartıw arqalı xızmetkerler sanın keńeytiriw, kitaplardıń avtorları hám awdarmashılardıń jıynalısların turaqlı túrde ótkerip barıw, oqıw ádebiyatları avtorları hám awdarmashıları ortalıǵın keneytiriw, ásirese qaraqalpaq tilinde isleytuǵın qániygelerdi kóbeytiw haqqında qarar qabıl etildi.

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGİYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILMİY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Kadrlar máselesi baspa isinde eń zárúri edi. Bul dáwirde KKGIZde qaraqalpaq tilinde kitap islep shıǵarıw menen shuǵullanatuǵın tek ǵana ush redaktor islegen - K.Ubaydullaev, O.Shamuratov hám A.Shamuratov, 1930-jıllardıń aqırında jańa til siyasatına kóre SSSR xalıqlarınıń barlıq tillerin kirill alfabiti tiykarında jazba rawishte awdarma qılıw rejelestirilgen edi. Sol sebepli, kadrlar tayarlaw hám kirill jazıwında jańa álipbe dúziw ústinde islew zárúrli wazıypaǵa aylandı. 1939 jıl boshida VKP(b)niń Oraylıq Qomiteti hám SSSR Xalıq Komissarları Keńesiniń qararınan soń, úsh ay ishinde kirill álipbesine tolıq ótiw amelge asırıldı. Sonıń ushın, 1940 jıl baslarında KKGIZde latin álipbesindegi sabaqlıqlardı basıp shıǵarıw toqtatıldı. Sol jılı K.Ubaydullaev, K.Ayımbetov hám N.Dáwqaraev kirill álipbesi tiykarında qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám imla qaǵıydaları islep shıǵıldı. Bul álipbe 1940 jıl 18 iyuldaǵı QQASSR Oraylıq Atqarıw Komiteti Prezidiumınıń pármanı menen túrmısqa engizildi. «Biziń redaksiyamız aldında qıyın is turıptı, -birinshiden, jańa álipbeni ózlestiriw hám jańa álipbede sabaqlıqlardı qayta islew kerek». - dep jazǵan edi KKGIZ direktorı wazıypasın atqarıwshı I.Sagitov. I.Sagitov óziniń bayanat (dokladnoy) xatında atap ótkenindey, «jańa álipbe 1940 jıl 1 iyulda Tashkent qalasında tastıyqlanǵan, biraq qaǵıydalar qanday bolıwı málim yemes. Ele redaktorlar hám mashinistkalarđń hesh biri bilmeydi».

Kirill álipbesine ótiw poligrafistler ushın hám bir qatar qıyınshılıqlardı keltirip shıǵardı: 1941 jılda baslanǵan jańa sabaqlıqlardıń basıp shıǵarıw juda kóp kemchiliklerge iye edi, máselen, baspaxana direktorı N.Sigbatullin olardı jańa imla menen baylanıslı ekenin jazadı, «Máselen 1941 jıl yanvardan aldın sabaqlıqlar basıp shıǵarılǵanda, imla ushın tek ǵana parametr bar edi, keyin qabıl etilgen dáslepki imla anıqlandı».

Respublika Xalıq Komissarları Keńesi KKGIZge jańa álipbe kursların shólkemlestiriwge ruxsat berdi: hár kúni 2 saat dawamında yeki ay máwlette redaktorlar, korrektorlar, awdarmashılar hám mashinistkalar kirill imlasında qaraqalpaq álipbesin úyrendi. Sonıń menen birge, Tórtkúl baspaxanasında (1940 jılga kelip Nukus poligrafiya kombinatı ele hám qurılıp atırǵan hám tolıq úskelenenbegen edi) tekǵana 7 úskene, sonnan 2 «Pioneer» baspa mashinası, 1 «Iskra» mashinası, 2 «Ausborg» hám 2 «Amerikanka» bar edi. Sonıń menen birge, sońǵı yeki mashinanıń góneriw jaǵdayı 75-80% ti quraǵan edi. 1939 jıl 10-mayda QQASSR Xalıq Komissarları Keńesi 184 miń rubl muǵdarında baspaxana úskenelerin, sonday-aq Nókis baspaxanası ushın bir rulonlı aylanba rotatsiyalı mashinanı hám Tórtkúl baspaxanası ushın «Pioneer» tegis baspa mashinasın satıp alıwǵa ruxsat berdi. Bul úskene sol jıldıń gúzinde alıp kelinggen hám dáslep rotatsiyalı mashinanı Tórtkúl baspaxanasında ornatpaqshı edi, biraq Respublika Xalıq Komissarları Keńesi aralasıwı menen Baspa isleri boyınsha basqarmanı onı

«QUBLA ARAL BOYI ARXEOLOGIIYASI, ETNOGRAFIYASI, DEREKTANIWI, TARIYXNAMASI HÁM TARIYXINIŃ AKTUAL MÁSELELERI» ATAMASINDA XALIQ ARALIQ ILIMY-TEORIYALIQ KONFERENCIYA MATERIYALLARI

Nókiske jiberiwge májbúr qıldı, sonıń menen birge Nókis poligrafiya kárxanasında ornatiw ushın móljellengen basqa úskenelerdi de (sol esaptan broshyura mashinası, qaǵazdı kesiw mashinası hám basqalar).

Soǵan qaramay, Tórtkúldegi baspa 1940 jilda 136 atamadaǵı 404550 nusxada kitaplar baspadan shıǵardı, yaǵnıy olar sabaqlıqlar, oqıw hám metodik ádebiyatlar, sonday-aq, sotsial-ekonomikalıq, awıl xojalıǵı, ádebiy hám balalar ádebiyatların óz ishine alǵan. Ásirese, qaraqalpaq xalıq shayırları Berdaqtıń (Berdimurat) lirik shıǵarmaları toplamı (Tórtkúl, 1941) hám A.Shamuratov hám A.Begimovlar baspaǵa tayarlaǵan Berdaqtıń shıǵarmaları toplamı (Tórtkúl, 1941), «Máspatsha» poeması (Turtkul, 1940), qaraqalpaq xalıq dástanları «Alpamis» (Tórtkúl-Toshkent, 1941) hám «Qoblan» (Tórtkúl, 1941), «Qaraqalpaq ádebiy tiliniń alfaviti hám orforografiyası» (Tórtkúl, 1941), N.Japaqov tárepinen tayarlanǵan «Xalıq yertekleri hám qosıqları» (Tórtkúl, 1941), ullı shayırlar A.Nawayınıń, sonday-aq qaraqalpaq shayırları hám jazıwshıları A.Musaev, M.Daribaev, N.Japakov, S.Nurumbetov hám basqalardıń shıǵarmaları baspadan shıqtı. Jáne de, rus tilinde sabaqlıqlar, sotsial-siyasiy ádebiyatlar, rus tilinen awdarma qılınǵan kórkem shıǵarmalar hám baspadan shıqtı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Istoriya Karakalpakskoy ASSR. T. II. – N., 1974. – S.215-216.
2. QR MDA 323-fond, 1-opis, 7-delo, 13- bet.
3. Idrisov Rashid Baysovich. (2019) About the History of Development of Publishing Industry in Karakalpakstan. *International Academy Journal Web of Scholar*. 12(42).doi:10.31435/rsglobal_wos/30122019/6845
4. QR MDA,323-fond, 1-opis, 7-delo, 14-bet.
5. QR MDA,323-fond, 1-opis, 5-delo, 2-bet..
6. QR MDA, 323-fond, 1-opis, 5-delo, , 3-bet..